

Vidadi Qafarov
sənətinəslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
(Azərbaycan)
e-mail: vidadi-qafarov@rambler.ru

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ TEATR SİYASƏTİ

“Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti gərgin və mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitdə cəmi 23 ay fəaliyyət göstərsə də, sonrakı nəsillərin yaddaşında xalqımızın tarixinin ən parlaq səhifələrindən biri kimi həmişə qalacaqdır. O, demokratik dövlət quruculuğu, iqtisadiyyat, mədəniyyət, təhsil, səhiyyə, hərbi quruculuq sahələrində atdığı mühüm addımları başa çatdırma bilməsə də, onun qısa müddətdə həyata keçirdiyi tədbirlər xalqımızın tarixində silinməz iz buraxmış, milli dövlətçilik ənənələrimizin bərpası işində böyük rol oynamışdır” [1, s. 49]. Bu fikirlər ümummilli lider Heydər Əliyevə məxsusdur.

Həqiqətən də bütün Şərqdə və İslam dünyasında ilk respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti iki ildən az müddətdə mövcud olmasına baxmayaraq, xalqın sosial rifahının yüksəlməsi, maariflənməsi, estetik zövqünün formalaşması, dünyagörüşünün genişlənməsi, mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi istiqamətində misilsiz işlər gördü.

Mədəniyyətə, ədəbiyyat və incəsənətə çox böyük önəm verən Xalq Cümhuriyyətinin öndəri M.Ə.Rəsulzadə “Azərbaycan” qəzetinin 1919-cu il 7 iyul tarixli sayında yazırdı ki, “azadlıq və istiqlaliyyət əsas süngüləri ilə yox, ədəbiyyat və incəsənət vasitəsi ilə əldə olunur”. Görkəmli yazıçı və diplomat Y.V.Çəmənzəminli isə: “Bir də deyirəm, mədəni olmalıyıq. Mədəniyyətdən savayı ayrı bir şey bizə nicat yolu ola bilməyəcək”, - deyər səslənirdi.

Bütövlükdə ideologiyası “türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək” konsepsiyası üzərində qurulmuş Xalq Cümhuriyyətinin mədəniyyət siyasəti də məhz bu ideyaya əsaslanırdı. O dövrdə “Musavat” gənclər təşkilatının rəhbəri olan 19 yaşlı Cəfər Cabbarlı Cümhuriyyətin üçrəngli bayrağını “yaşıl donlu, al yanaqlı, mavi gözlü sevdiiim” adlandırır və:

**Bu göy boya gök moğoldan qalmış bir türk nişanı,
bir türk oğlu olmalı!**

Yaşıl boya islamlığın sarsılmayan inamı,

ürəklərə dolmalı!

**Al boya da azadlığın, təməddünün gümanı,
mədəniyyət bulmalı! [4, s. 47]**

- deyirdi.

Göründüyü kimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti üçün mədəniyyət, onun bayrağında öz əksini tapmış, o səviyyəyə yüksəlmiş tale yüklü, mühüm bir amil idi.

Bu baxımdan, 1919-cu il sentyabrın 1-də Bakı Dövlət Universitetinin təsis edilməsi, 100 nəfər azərbaycanlı gəncin dövlət hesabına təhsil almaq üçün xarici ölkələrə göndərilməsi, mətbuat və kütləvi informasiya vasitələrinin məzmunu, nəşri və yayılması üzərində dövlət nəzarətinin, senzuranın ləğv olunması Cümhuriyyət hökumətinin cəmiyyətin demokratikləşməsi, xalqın mədəni inkişafı yolunda atdığı tarixi addımlar idi.

1918-20-ci illərdə Azərbaycanda 100 adda mətbu orqan var idi ki, onlar da əhalinin müxtəlif siniflərinin maraqlarını əks etdirirdi. Onların səhifələrində milli dirçəliş naminə təhsil, elm, maarif və mədəniyyətin inkişafına, milli ruhlu yeni nəslin yetişdirilməsinə, eyni zamanda, ölkədə baş verən ictimai-iqtisadi, siyasi hadisələrə həsr edilmiş məqalələr dərc olunurdu.

Mətbuatın cəmiyyətə təsirini yüksək qiymətləndirən Məhəmməd Əmin Rəsulzadə 1919-cu ildə "Azərbaycan" qəzetində yazırdı: "Mətbuatın, ədəbiyyatın millətin qəlbinə milliyyət və istiqlal toxumu saçan bir əməl olduğu məlumdur... Ey millətin lisanül-qeybi olan şairlər, ədiblər! Millətin əməllərini, ülvî niyyət və məqsədlərini oxşayınız, kəndisinə millət sevgisi, vətən məhəbbəti, hürriyyət eşqi təlqin ediniz" [1, s. 86].

1919-cu il avqustun 26-da "Yaşıl qələm" ədəbi birliyi yığıncağının Parlament binasında keçirilməsi, M.Ə.Rəsulzadənin orada iştirak və çıxış etməsi də milli dövlətin ədəbiyyata və ədəbiyyat xadimlərinə nə dərəcədə əhəmiyyət verdiyini göstərirdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mədəniyyət siyasətinin ən mühüm tərkib hissələrindən biri də teatr sənəti idi. Ölkədə milli respublikanın qurulması milli teatrın fəaliyyətinə də ciddi müsbət təsir göstərdi. Dövlətin xüsusi diqqəti və fəal dəstəyi Azərbaycan teatrında mühüm keyfiyyət dəyişikliklərinə səbəb oldu. Teatrın repertuarına ölkənin tarixi, milli azadlıq mübarizəsi ilə bağlı yeni əsərlər daxil edildi. Ölkənin ictimai həyatında teatrın rolu artdı.

Azərbaycan teatrının qabaqcıl nümayəndələri cəmiyyətin mütərəqqi qüvvələrinin yardımına arxalanaraq, teatrın ideya-bədii səviyyəsini qaldırmaq və

onu təşkilati cəhətdən möhkəmləndirmək üçün pərakəndə teatr truppalarının birləşdirilməsinə çalışdılar. Məhz bunun nəticəsində aktyorların yaradıcılığının inkişafına, onların peşəkarlığının yüksəldilməsinə qayğı göstərən “Müsəlman artistləri cəmiyyəti” yaradıldı. Bütün bu truppalar milli dramaturgiyanın və dünya dramaturgiyasının ən yaxşı əsərlərini uğurla tamaşaya qoyurdular.

1918-ci il mart soyqırımı nəticəsində Bakıda olan teatr truppaları demək olar ki, fəaliyyətlərini dayandırsalar da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması onların yenidən təşkil edilməsinə imkan yaratdı. Cümhuriyyət dövründə Bakıda fəaliyyətini bərpa edən ilk truppa “Hacıbəyli qardaşları” oldu. Truppa tanınmış sənətkarlardan Hacığa Abbasov, Mirzağa Əliyev, Əhməd Ağdamski, Cəlil Bağdadbəyov, Hüseyn Ərəblinski, Hüseynqulu Sarabski, Muxtar Məhəmmədzadə, Rza Darablı, Sidqi Ruhulla, Ələkbər Hüseynzadə, Məmmədağa Bağırzadə, BağırCabbarzadə, Əbülhəsən Anaplı, Əhməd Anatollu, Mir Mahmud Kazımovski, Məğfurə xanım, Yeva (Yevgeniya) Olenskaya, Semnur xanım, Mina xanım və başqalarını bir yerə toplayaraq, həftədə üç gün növbə ilə dram, komediya, opera və operetta tamaşaları göstərir, repertuarını zənginləşdirməyə çalışırdı.

“Hacıbəyli qardaşları”nın teatr truppasında Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Dağılan tifaq”, “Pəri-cadu”, “Ağa Məhəmməd şah Qacar”, Şəmsəddin Saminin “Gaveyi-ahəngər”, Sultanməcid Qənizadənin “Axşam səbri xeyir olar”, Mehdi bəy Hacınskinin “Sultan Əbdülhəmidin “xəl”i və yaxud zülm və istibdadın axırı”, Cəfər Cabbarlının “Ənvər bəyin Ədirnə fəthi”, İsa bəy Aşurbəylinin “Azərbaycan Can” kimi dram əsərləri, Üzeyir bəy Hacıbəylinin “Arşın mal alan”, “O olmasın, bu olsun”, “Leyli və Məcnun”, “Əsli və Kərim”, “Şah Abbas və Xurşid banu”, Zülfüqar Hacıbəylinin “Aşıq Qərib”, “Evliyə subay”, Müslüm Maqomayevin “Şah İsmayıl” kimi operaları və operettaları dəfələrlə göstərilmişdir.

Bu dövrdə tamaşaların göstərilməsi üçün daimi teatr binasının olmaması, anti-demokratik qüvvələrin milli teatrın inkişafına əngəl törətməsi və s. maneələrə baxmayaraq, ölkənin mədəni həyatı canlanır, yenilik ovqatı hiss edilirdi. Cümhuriyyət Hökumətinin teatrın inkişaf etdirilməsi yolunda məqsədyönlü tədbirlərindən biri də Dövlət Teatrının təşkili oldu.

Hökumətin 1918-ci il 9 oktyabr tarixli qərarına əsasən teatr işi Maarif nazirliyinin sərəncamına verildi. Oktyabrın 18-də isə Hökumət Dövlət Teatrının təşkili haqqında Xalq Maarifi nazirinin məruzəsini dinlədi və Mayılov teatrının

binasını (indiki Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrı) Dövlət teatrı üçün almaq barədə qərar qəbul etdi. Xatırladaq ki, 1918-ci ilin fevral ayında Tağıyev teatrının binası erməni daşnakları tərəfindən yandırıldığından və hələ təmir edilmədiyindən istifadəyə yararsız idi. Bu səbəbdən, Mayılov qardaşları teatrının binası daha münasib sayılaraq, Xalq Maarifi nazirinə bu teatrın binasını məcburi surətdə, lakin ədalətli qiymətlə nazirliyin sərəncamına almaq və bundan sonra onu Dövlət teatrı adlandırmaq tapşırılırdı. Yeni yaradılmış teatrın tərkibi Azərbaycan səhnə sənətinin xadimlərindən təşkil edildi. Dövlət Teatrının açılışı və fəaliyyəti Xalq Cümhuriyyətinin mədəni həyatında ən parlaq səhifələrdən birinə çevrildi. Əgər bu vaxta qədər “Hacıbəyli qardaşları” truppası, əsasən, opera və operetta tamaşaları göstərirdisə, Dövlət Teatrı təşkil olunduqdan sonra onun repertuarı zənginləşdi, milli dramaturgiya ilə yanaşı, dünya klassiklərinin əsərləri də səhnəyə qoyuldu.

“Dövlət Teatrının açılmasını, onun tarixi əhəmiyyətini və vəzifələrini, aktyorluq sənəti və teatr qarşısında meydana çıxan bir sıra məsələləri ətraflı şəkildə işıqlandıran ictimai xadim, publisist Mirzəbala Məmmədzadə “Hökumət və teatro” məqaləsində milli və qüdrətli bir səhnəyə malik olmaq üçün yüksək səviyyəli əsərlər meydana qoya biləcək yazıçıların, həmçinin həmin səhnə əsərlərini mükəmməl sənətkarlıqla xalqa çatdırmağa qadir olan aktyorların yetişdirilməsini zəruri sayır və onların hər ikisinin mövcud olduğunu bildirirdi” [1, s. 98].

Dövlət Teatrının pərdələri ilk dəfə 1918-ci il noyabrın 4-də Nəriman Nərimanovun “Nadir şah” faciəsinin tamaşası ilə açıldı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Dövlət Teatrının binasında opera, musiqili teatr tamaşaları, xalq musiqisindən ibarət konsertlərlə yanaşı, mühüm dövlət tədbirləri də keçirilirdi.

1919-cu il avqustun 22-də Bakı “Türk aktyorları ittifaqı” idarəsi ilə “Hacıbəyli qardaşları” müdiriyyətinin birgə iclasında “milli səhnəmizi daha muntəzəm bir hala salmaq” məsələsi müzakirə edildi və repertuardakı istər dramatik, istərsə də musiqili əsərləri həyat gerçəkliyinə uyğunlaşdırmaq, müqtədir aktyor və aktrissalar hazırlamaq, onların peşəkarlıq səviyyəsini yüksəltmək məqsədilə dörd şöbədən ibarət “bədaye kursları”nın yaradılması qərara alındı. Onun dram şöbəsinə Abbas Mirzə Şərifzadə, Hüseynqulu Sarabski, komediya şöbəsinə Mirzəğa Əliyev, musiqi şöbəsinə Zülfüqar və Üzeyir Hacıbəyli qardaşları, Müslüm Maqomayev, Qurban Pirimov, ədəbiyyat şöbəsinə isə Əlabbas Müznib və Rza Zəki təsdiq olundular. Kurslara azərbaycanlı həvəskar aktyorlar, habelə müxtəlif millətlərdən olan aktrissalar cəlb edildilər.

Azərbaycan Hökuməti müsəlman teatr truppasını öz himayəsinə götürməyi qərara almışdı. Nazirlər Şurası 1919-cu il 17 noyabr tarixli iclasında maarif nazirinin türk opera-dram teatrının təşkili haqqında məruzəsini dinləyərək, Dövlət Türk Opera-Dram Teatrının yaradılmasını nəzərdə tutan qanun layihəsini bəyəndi və dövlət teatrının bərpası üçün 300 min 605 manat vəsait ayırdı. Beləliklə, Azərbaycan türk teatrı milliləşdirildi və dövlətin himayəsinə verildi.

Xalq Cümhuriyyətinin teatrla bağlı ən mühüm addımlarından biri də verginin azaldılması ilə bağlı qərarı idi. Xalq Maarifi Nazirliyi teatrın inkişafına qayğı göstərərək, Parlamentə teatr kollektivləri və digər mədəniyyət müəssisələri üzərinə qoyulmuş vergilərin ləğv olunması barəsində məruzə təqdim etdi. Məruzədə həmin vergilərin hədsiz dərəcədə çox olmasını təsdiq edən faktlar göstərilirdi. Nəticədə, Parlament teatr tamaşalarına və digər kütləvi tamaşalara qoyulmuş dövlət vergilərini yarıbayarı azaltdı.

Dövlət Türk Teatrosu (o vaxt teatr belə adlanırdı) 1919-cu ildə teatr mövsümünü təntənəli şəkildə oktyabrın 24-də açdı. Parlament və Hökumət üzvlərinin iştirak etdiyi açılışda İsa bəy Aşurbəylinin “Azərbay və Can” adlı tarixi pyesi böyük uğurla oynanıldı. Dörd gün davam edən təntənəli açılışın növbəti günlərində Şəmsəddin Saminin “Dəmirçi Gavə”, Cəfər Cabbarlının “Bakı müharibəsi” və M.B.Məmmədzaadənin “Bakı uğrunda mübarizə” əsərləri oynanıldı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mədəniyyət siyasəti, onun inkişafına göstərdiyi qayğı nəticəsində milli teatrın inkişafında nəzərəcarpan uğurlar qazanıldı. Azərbaycan teatrının repertuarında müstəqillik uğrunda mübarizə tarixinə həsr olunmuş dram əsərləri mühüm yer tuturdu. Teatrda tamaşaya qoyulan əsərlərin keyfiyyətinə, cəmiyyətin bədii zövqünün düzgün formalaşmasına ciddi diqqət yetirilirdi. Səhnə əsərlərinin seçilməsi və onların ədəbi və bədii keyfiyyətlərinə lazımi nəzarət edilməsi üçün ədəbi komissiya yaradılmışdı.

Xeyriyyə tamaşalarının təşkili teatrın fəaliyyətində, bir növ, ənənəyə çevrilmişdi. “Azərbaycan” qəzetində həlak olmuş döyüşçü ailələrinin xeyrinə təşkil olunan teatr tamaşaları barəsində tez-tez elanlar verilirdi. Bu işdə Üzeyir və Zülfüqar Hacıbəyli qardaşlarının truppası xüsusi fəallıq göstərirdi.

Azərbaycanın mədəni həyatında teatr çox böyük rol oynayırdı. Rəsmi Hökumət qəzetlərinin səhifələrində teatr tamaşaları haqqında elanlar, rolların ifaçıları barədə məlumatlar və digər zəruri informasiyalar çap olunurdu.

Hüseyn Ərəblinskinin 1919-cu ilin mart ayında faciəli surətdə ölümünün cəmiyyət və Hökumət dairələrində doğurduğu əks-səda dövlətin teatra necə böyük əhəmiyyət verdiyini göstərirdi. Böyük aktyor və rejissorun matəm mərasimindəki çıxışında Məhəmməd Əmin Rəsulzadə onun fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmiş, Azərbaycanda səhnə sənətinin inkişafında və çiçəklənməsində böyük xidmətlərini qeyd etmişdi. O, Hüseyn Ərəblinskinin ən böyük xidmətinin xalqa azadlıq və müstəqillik ruhunun və ideyalarının aşılması ilə bağlı olduğunu, Azərbaycanın müstəqilliyi ideyasının mədəniyyət xadimlərinin fəaliyyəti hesabına gerçəkləşdiyini xüsusi olaraq vurğulamışdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti illərində maarif xadimləri, yaradıcı ziyalılar, ədib və mühərrirlər (Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Üzeyir bəy Hacıbəyli, Seyid Hüseyn, Hacı İbrahim Qasımov, Xəlil İbrahim, Mehdi bəy Hacınski və b.) teatr sahəsində baş verən prosesləri diqqətlə izləyir, teatr tənqidi ilə məşğul olur, yeni tamaşalar, rejissor işi və aktyor oyunu barədə fikirlər söyləyir, teatr sənətinin inkişaf problemlərinə dair məqalələr dərc etdirirdilər.

1919 il martın 11-də nəşrə başlayan “Övraqi-nəfisə” jurnalı Azərbaycan mətbuatı tarixində ədəbiyyat və incəsənətdən bəhs edən ilk dövrü mətbuat orqanı oldu. 1919 ilin mart-avqust aylarında Bakıda cəmi 6 nömrəsi nəşr edilmiş həmin jurnalın redaktoru Əlabbas Müznib, nəşiri bəstəkar Zülfüqar bəy Hacıbəyli, rəssamı Əzim Əzimzadə idi. Jurnalın səhifələrində Fəridun bəy Köçərli, Abdulla Şaiq, Camo bəy Cəbrayılbəyli, Zülfüqar Hacıbəyli, Əlabbas Müznib, Əmin Abid, Məhəmməd Hadi və başqa müəlliflər çıxış edirdilər. Jurnalda musiqi, teatr, memarlıq abidələri haqqında məqalələr və fotoşəkillər dərc olunur, aktyorların həyatı və səhnə fəaliyyəti barədə yazılar verilir.

Cümhuriyyət dövrü ədəbi prosesinin canlanmasında dramaturgiya da əhəmiyyətli rol oynayırdı. Cəlil Məmmədquluzadə, Hüseyn Cavid, Cəfər Cabbarlı kimi tanınmış sənətkarlar daha məhsuldar çalışırdılar. Azərbaycan dramaturgiyasının şah əsərlərindən olan “Anamın kitabı” (C.Məmmədquluzadə), “İblis” (H.Cavid), “Aydın” (C.Cabbarlı) məhz bu dövrdə yaranmışdı. Cəfər Cabbarlının “Ədirnə fəthi” və “Trablis müharibəsi”, yaxud “Ulduz” pyeslərinin mövzusu Yaxın və Orta Şərqdə, o cümlədən Türkiyədə milli azadlıq hərəkatından götürülmüşdü. Xüsusilə “Ədirnə fəthi” Balkan müharibələri dövründə türk xalqının istiqlal mübarizəsi ilə zəngin tarixinin parlaq bir səhifəsindən bəhs edir. İsa bəy Aşurbəylinin istiqlal mövzusunda yazdığı “Azərbaycan və Can” pyesi də böyük maraqla qarşılanmışdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti illərində teatr və dramaturgiya sahəsindəki

dövlət siyasəti və həyata keçirilən mühüm tədbirlər ölkəmizdə teatr sənətinin inkişafında mühüm rol oynadı. Təəssüf ki, Xalq Cümhuriyyətinin ömrü az oldu. Lakin bu az müddətdə onun gördüyü işlər bu gün də öz bəhrəsini verməkdə, onun varisi olan, yenidən müstəqilliyinə qovuşan, müasir Azərbaycan Respublikasında davam etməkdədir.

Açar sözlər: Xalq Cümhuriyyəti, teatr, aktyor, truppa, repertuar.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cild. I cild. – Bakı, “Lider nəşriyyatı”, 2004.
2. Məmməd Əmin Rəsulzadə. Əsrimizin Səyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan tarixi. – B.: Gənclik, 1991.
3. Rəhimli İlham. Azərbaycan Dövlət Akademik Milli Dram Teatrı. 3 cild. 1-ci cild. – Bakı: Təhsil, 2013.
4. Gülxani Pənah, Salatin Əhmədli. Sənət, sənətkar və zaman. (Müasir ədəbi mühitə ümumi baxış). – Bakı: «UniPrint», 2014.
5. Süleymanlı Mübariz Aslan oğlu. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan kulturoloji fikri. Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. – Bakı, 2014.

Vidadi Gafarov (Azerbaijan)

Theatre policy of the Azerbaijan Democratic Republic

In this article there is told about theatre policy of the Azerbaijan Democratic Republic, which had left a great mark in the history of our nation, though it had existed only for 23 months. It is noted that the Democratic Republic, founded on the ideology of “turkization, islamization and modernization”, considered the theatre as a component of the cultural policy and it had been paid a special attention to it and supported. For that reason, during Democratic Republic period, Azerbaijan theatre in the first time of its history, had been nationalized and gained state status, and entered into the new phase of development.

Key words: Democratic Republic, theatre, actor, troupe, repertoire.

Видади Гафаров (Азербайджан)

Театральная политика Азербайджанской

Демократической Республики

В статье повествуется о театральной политике Азербайджанской Демократической Республики, просуществовавшей всего 23 месяца, но оставившей большой след в истории нашей государственности. Отмечается, что Азербайджанская Демократическая Республика, основанная на идеологии «тюркизации, исламизации и модернизации» рассматривала театральное искусство как составную часть своей культурной политики и постоянно поддерживала его, относясь к театру с особым вниманием. По этой причине, именно в период Демократической Республики азербайджанский театр впервые был национализирован и приобретает статус государственного, вступил на новый этап развития.

Ключевые слова: Демократическая Республика, театр, актер, труппа, репертуар.